

[1, 203]. O‘z-o‘zidan ayonki, ilm, maktab, maorif masalalari Miskin ijodining ajralmas qismi bo‘lgan ma‘rifatparvarlik mavzusining yetakchi motivlaridandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 1999.
2. Karimov N. “Ilm ila vayronalar ham bo‘ston” // “O‘zAS” 2006 yil 14 iyul.
3. Miskin. Izlarman. – Toshkent: Tafakkur, 2011.
4. Qodiriy A. Diyori bakir. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008.
5. Qosimov B. Salom, kelajak. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1986.

FITRATNING ADABIY TUR VA JANRLARGA MUNOSABATI

Orzigul HAMROYEVA,
O‘zbekiston, TDO‘TAU, f.f.d.(DSc) dots.

Annotatsiya. O‘z davrining yirik olimi sifatida Abdurauf Fitrat ilmiy risola va maqolalaridagi adabiy tur va janrlar, ularning ilmiy-nazariy qoidalari va amaliy tatbiqiga oid tahlillar adabiyot nazariyasiga oid tadqiqotlar uchun muhim ahamiyatga ega. Maqolada olimning bu boradagi ilmiy qarashlari tadqiq etiladi.

Kalit so‘zlar: adabiy tur, janr, lirika, yurakchilik, rivoya, tomosha, drama, nazm, nasr.

Adabiy tur va janrlar masalasi, unga doir tahlillar Fitrat ilmiy maqola va risolalarining asosini tashkil etadi. Olimning “Adabiyot qoidalari” asarida badiiy adabiyot, uning shakllari, adabiy tur va janrlariga umumiy qarash yetakchilik qilsa, “Navoiyning forsiy shoirlik‘i ham uning forsiy devoni to‘g‘risida”, “Qutadg‘u bilig”, “Hibat ul-haqoyiq”, “Chig‘atoy adabiyoti”, “XVI asr so‘ngra o‘zbek adabiyotig‘a umumiy bir qarash”, “O‘zbek shoir Turdi”, “Muhammad Solih”, “Mashrab”, “Fors shoiri Umar Xayyom”, “Farhod va Shirin” dostoni haqida”, “She‘r va shoirlik”, “Ahmad Yassaviy maktabi shoirlari to‘g‘risida tekshirishlar” kabi maqolalarida lirik janrlarning poetik tahliliga oid ilmiy-nazariy qarashlar asosiy o‘rinni egallaydi.

Fitrat badiiy adabiyot tushunchasi va unda yozma va el adabiyotining o‘z o‘rni borligini “Adabiyot qoidalari” asarida atroflicha tahlilga tortgan. Olim e‘tiborga tortgan dastlabki masala: yozma va el adabiyotining farqli jihatlari nimalarda ko‘rinadi? Bu ikki turdagi adabiyotni shakliga ko‘ra ajratish qay darajada to‘g‘ri bo‘ladi? Bu borada Fitrat Vadud Mahmud fikrlarini o‘rtaga tashlaydi. Vadud Mahmudning “Navoiygacha bo‘lgan turk adabiyoti” maqolasida el adabiyotining xususiyatlari to‘g‘risida fikrlari keltirilgan bo‘lib, Fitrat tomonidan ahamiyatli deb topilgan bu yondashuv “Adabiyot qoidalari”da tahlilga tortilgan [2, 18]. Unga ko‘ra ikki olim ham el adabiyotining qay shaklda (og‘zaki, yozma) yaratilgani bu ikki turga ajratilishiga asos bo‘la olmasligini ta’kidlaydilar. Deylik, bir asar yozma shaklda yaratilib, yo‘qolsa, keyinchalik uning parchalari og‘izdan og‘izga ko‘chib, muallifi unutilishi va el adabiyotiga aylanishi mumkin. Yoki aksincha maqol, matal, dostonlar keyingi avlodga yozma shaklda yetib kelishi - tabiiy jarayon. Shu sabab bilan Fitrat el adabiyotining asosiy xususiyati shakli, muallifi ma‘lum yoki ma‘lum emaslikda deb belgilash noto‘g‘ri ekanligini ta’kidlab, fikrining isboti sifatida Muqimiy, Furqat, Haziniy kabi ijodkorlarning bir qancha she‘riy parchalari ommalashib, el adabiyotiga aylanib ketganini keltiradi. Shu asosda el adabiyotining maxsus janrlari va ularning tahliliy natijalari asosida ilmiy xulosalarini taqdim etadi.

Fitrat yozma adabiyotning deyarli barcha janrlariga oid parchalarini tahlilga tortgan va janrlarning ilmiy-nazariy qoidalarini salafлари manbalaridagi xususiyatlari bilan qiyosiy o‘rgangan, davriy yangilanish va tadrijiy xususiyatlarini qayd qilgan. Fitrat yozma adabiyotning uch adabiy turini o‘ziga xos tarzda nomlaydi:

1. Yurakchilik – lirika
2. Rivoya – epos
3. Tomosha [6, 78]

Olim adabiy turlarni ularning xususiyatidan kelib chiqib nomlaydi. Lirik turgʻuni ifoda etishi, nasr voqeani bayon qilish, dramaturgiya koʻrsatib berishga asoslangani bois ayni atamalar tanlangan. Fitrat tomosha deb nomlagan adabiy tur adabiyotchilar tomonidan drama deb nomlanishi, drama keng maʼnoda adabiy tur, tor maʼnoda dramaturgiyaning bir janri sifatida ishlatilishini taʼkidlab, qiyinchilik tugʻdirmasligi uchun drama soʻzini tor maʼnoda qoʻllashni afzal koʻrganligini izoh sifatida keltiradi. Fitrat dramaga voqeaning tasviri shoir, yozuvchining tilidan emas, shu voqeaga aralashgan kishilar tilidan bayon qilinishiga asoslanuvchi adabiy tur deya taʼrif beradi. Fitrat XX asr boshlarida dramaning yorqin namunasini yaratgan ijodkor sifatida drama muvaffaqiyatini taʼminlovchi asosiy sabablardan biri sifatida dramaturg va aktyorlarning oʻz vazifalarini mahorat bilan bajarishlarini koʻrsatadi va shu bilan birgalikda muvaffaqiyat shartlari keltiriladi:

1. Toʻlalik
2. Birlik
3. Toʻgʻrilik.

Bu uch shart dramatik asarni mukammal yaxlit asar sifatidagi takomilini taʼminlab beradi. Unga koʻra asarda qahramonlarning xarakterlari toʻla ochilgan boʻlishi(toʻlalik), asardagi har bir tasvir, voqelik bir-biriga bogʻlangan boʻlishi(birlik), tabiiy boʻlishi(toʻgʻrilik) drama muvaffaqiyatini taʼminlab beradi. Fitrat dramaturgiyaning komediya, tragediya, drama janrlari va ularning oʻziga xos xususiyatlari va tarkibiy qismlari borasida yetarlicha maʼlumotlar keltiradi. Adabiyotshunoslar tomonidan badiiy asarning tarkibiy qismlari sifatida taqdim qilingan boshlanma, voqealar rivoji va tugallanma dramatik asarda Fitrat tomonidan

1. bogʻlanish
2. borish
3. bitish

tarzida nomlanadi, ularning asardagi oʻrni va vazifalari borasida fikrlar keltiriladi [6, 80]. Fitrat komediyaga Uygʻunning “Turkiston tabibi”, tragediyaga Behbudiyning “Padarkush”, oʻzining “Abulfayzxon”, “Abo Muslim” asarlarini namuna sifatida keltiradi, tahlil qiladi, janr imkoniyatlarini ochib beradi. Fitrat dramaning sahna va musiqa bilan uygʻun janri – operaga ham eʼtibor qaratadi, opera janrida yozilgan dastlabki asar sifatida Gʻulom Zafariyning “Halima” asarini koʻrsatadi. Koʻrinib turibdiki, Fitrat XX asr boshlarida kirib kelgan dramaturgiya xususida yetarlicha bilim va tahlil koʻnikmasiga ega boʻlgan.

Abdruaf Fitrat “Adabiyot qoidalari”da rivoya adabiy turiga masal, doston, hikoya, roman janrlarini namuna tarzida keltiradiki, olim janrlar taqimotini asarlarning yozilish shakliga qarab emas, voqealarni adib tomonidan tasvir etilishiga asoslanishiga koʻra ajratganiga guvoh boʻlamiz. Xususan, masal janri xususida toʻxtalganda Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” va Gulxaniyning “Zarbulmasal”, Elbekning “Ikki tulki” masallarini namuna sifatida keltiradi. Doston janri xususida maʼlumot keltirilganda ham, Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Sabʼai sayyor”, “Saddi Iskandariy”, Durbekka nisbat berilgan “Yusuf va Zulayxo”, Muhammad Soliyning “Shayboniynoma”, Gʻulom Zafariyning “Choʻlpon temir”, “Vonnaycha” asarlari tahlilga tortiladiki, bu asarlar bugungi kundagi nasrga toʻgʻri kelmaydi. Bu dostonlarning barchasi sheʼriy shaklda yozilgan boʻlsa-da, voqeyilikka asoslangani bois olim tomonidan rivoya adabiy turini janrlaridan biri sifatida keltirilgan.

Fitrat bu adabiy turning muhim janrlaridan biri - hikoyaning imkoniyatlarini oʻz davrida yaratilgan hikoyalarning mohiyatidan kelib chiqib izohlaydi, “tirikchiligimizda boʻlub turgʻan koʻb voqealarning qorongʻu puchmoqlarini oydinlatib koʻrsatadir” deya taʼrif beradi. Choʻlponning “Qor qoʻynida lola”, “Oydin kechalarda” kabi hikoyalarini muhim, Abdulla Qodiriyning “Tinch ishi”, “Uloqda” hikoyalarini goʻzal, shoir Elbekning “Qoʻshchi turgʻun” hikoyasini uzun hikoya sifatida taʼriflaydi.

Fitrat roman rivoya asarlar orasida muhim ahamiyatga ega ekanligini taʼkidlab, roman yozish juda mushkul ish ekanligini aytadi, roman janrining yagona namunasi sifatida Abdulla Qodiriyning “Oʻtkan kunlar” asarini keltiradi. Chunki ayni davrlarda “Oʻtkan kunlar”dan boshqa roman yaratilmagan edi.

Abdurauf Fitrat nasriy va dramatik asarlarni alohida sarlavhalar ostida taqdim qiladi, lirika janrlar borasida esa o'ziga xos uslubni qo'llaydi. Olim lirika janrlar vazn bilan bog'liq ekanligini yaxshi anglaydi va mumtoz lirik janrlarni "Fors-arab aruzida tizim shakllari" sarlavhasi ostida taqdim etadi. Barmoq vazni uchun maxsus lirik janrlar keltirilmaydi. Buning asosiy sababi sifatida XX asr boshlaridagi adabiy jarayon: aruz va barmoq vazni elementlarining bir-biriga o'tgan holatdagi she'riy shakllarning yaratilishi va endigina kirib kelgan barmoq vazniga oid yangi janrlarning shakllanmaganini ko'rsatish mumkin. Shu sabab Fitrat faqat mumtoz lirik janrlar izohi bilan cheklangan. "Adabiyot qoidalari"da lirik janrlardan 10tasi haqida ma'lumot keltiriladi.

"Adabiyot qoidalari" risolasida dastlabki janr sifatida g'azal izohlanadi. Matla'ning o'zaro qofiyadosh bo'lishi, 12 baytdan oshmasligi borasidagi xususiyatlari keltirilib, Alisher Navoiyning "Ko'rmadim" radifli g'azali namuna sifatida keltiriladi [6, 39]. Olimning fikriga ko'ra g'azal fors adabiyoti uchun yangi emas, fors shoirlari masnaviy va qasida yozish barobarida g'azal ham yozganlar. Demakki, bu uch janr fors adabiyotida parallel ravishda rivojlangan. Olim "Fors shoiri Umar Xayyom" maqolasida g'azalchilik qasida "mo'dadan chiqq'anidan" keyin yaxshiroq ko'tarilganini qayd etadi [5, 139]. Turkiy adabiyotida uning takomili Navoiy ijodida ko'zga tashlanishiga e'tibor qaratadi.

Fitrat 12 baytdan ortiq she'r shaklini qasida deb nomlaydi. Ayni o'rinda Fitrat negadir adabiyot tarixida bir qancha qasidalar mavjud bo'lishiga qaramay, "bizning o'zbek-chig'atoy adabiyotimizda qasida yo'li judayam kengaymagani, chiroylik namuna o'rnaklari oz"ligini ta'kidlaydi [6, 80]. Olim "Fors shoiri Umar Xayyom" maqolasida qasida janrining tarixiga to'xtaladi. Qasida arab adabiyotining qadimiy janrlaridan biri ekanligini ta'kidlab, adabiyot tarixida "Qasidai lomiya" nomi bilan mashhur qasidaning yaratilish tarixi va mazmuni bilan tanishtiradi.

Lirik janrlar orasida masnaviy olim tomonidan juda ko'p tadqiq etilgan janrlardan biri sanaladi. Olimning "Qutadg'u bilig", "Hibat ul-haqoyiq", "Muhammad Solih", "Farhod va Shirin" dostoni to'g'risida, "Fors shoiri Umar Xayyom" maqolalarida masnaviyning keng imkoniyatlari yoritilgan, masnaviy doston va maktublar yoziladigan janr sifatida izohlangan. Olimning "Fors shoiri Umar Xayyom" maqolasida "Fors adabiyotig'a umumiy bir qarash" sarlavhasi ostida fors adabiyotining muhim janrlari sifatida masnaviy, qasida, g'azal, ruboiy janrlari tarixiga oid qimmatli ma'lumotlar keltiriladi [5, 135]. Ayni maqolada Fitrat masnaviyning eng qadimgi janrlardan biri sifatida baholaydi, hijriy IV asrda yashagan B.Balxiy, Daqiqiy, Rudakiy; hijriy V asrda yashagan Asadiy, Firdavsiy asarlarini ilk namuna sifatida ko'rsatadi.

Fitrat lirik janrlar tahlilida Navoiy asarlariga ko'p bora murojaat qiladi. Xususan, ruboiy janri haqida to'xtalganda, Navoiyning ruboiy hazaj bahrining 24 vaznida yoziladi degan fikriga o'z munosabatini bildiradi. Olimning fikriga ko'ra bu 24 vazn bir-biriga shunchalar yaqinki, hatto Navoiyning o'zi ham namuna keltirayotganda ularni aralashtirib yuborgan. Shuning uchun ham Fitrat "Aruz haqida" risolasida ruboiyning 24 vaznini 15 tasini keltiradi [4, 259]. Olimning forsiy ruboiylar borasida fikrlari "Fors shoiri Umar Xayyom" maqolasida keltirilgan bo'lib, olim maqolada ruboiy va masnaviy janri forslarga arab adabiyotidan emas, eski milliy adabiyotlaridan kirib kelganligini asoslaydi. Olim ruboiyning har bir misrasiga alohida e'tibor qaratadi. Adabiyotshunoslar ruboiyning eng chiroyli misrasi sifatida 4-misrasini e'tirof etadilar. Fitrat ham bu fikrni tasdiqlaydi. Hatto turkiy adabiyotdagi to'rtliklarda ham 4-misrada asl maqsad aks etishini ta'kidlaydi. Shu asosda ruboiyning ildizlarini shu kabi to'rtliklarga bog'lash kerakmikan degan fikrni ham ilgari suradi. Biroq qat'iy isboti bo'lmagani bois ruboiyni Eron xalq adabiyotidan olingan degan ehtimolda qoladi. Olim maqolada fors shoirlarining har bir misrasi bir shoirga tegishli bo'lgan mashhur ruboiylarini tahlilga tortadi, shu orqali ruboiyning imkoniyatlarini ochib beradi [3, 141].

Fitrat ruboiy janri izohida tuyuqqa to'xtalib o'tadi, tuyuqni ruboiyning ikkinchi bir shakli sifatida taqdim qiladi. Ahmad Taroziy ham "Funun ul-balog'a" asarida 10 janrni izohlar ekan, tuyuqni ruboiyning bir shakli sifatida ko'rsatgan edi [1, 43]. Fitrat ham Ahmad Taroziy izidan borib, tuyuqni ruboiyning ikkinchi shakli sifatida ko'rsatadi va Navoiyning "Mezon ul-avzon"

asariga murojaat qiladi. Navoiyning tuyuq ramal bahrida yozilishi kerak degan fikrini keltirib, Navoiyning mashhur “Yo labmudur” tajnisli tuyug‘ini namuna sifatida keltiradi. Shu o‘rinda Fitrat o‘z davrida tajnisli shaklda yaratilayotgan to‘rtliklarga ham e‘tibor qaratadi, shoirlar tomonidan aruz vazniga yaqin jinsli she‘r shakllari yaratilayotganiga ishora qiladi.

Shuni alohida ta‘kidlash kerakki, Fitratning mumtoz lirik janrlar haqidagi fikrlariga Navoiyning ilmiy-nazariy qarashlari asos bo‘lgan. Bu holat olimning mustazod borasidagi fikrlarida ham ko‘zga tashlanadi. Chunki Fitrat mustazod janri haqidagi ma‘lumotlarni Navoiyning “Mezon ul-avzon” asaridagi ma‘lumotlarga tayanib keltiradi, Navoiyning ma‘lumoti asosida mustazod “turk kuylariga to‘g‘ri keltirib o‘qumoq uchun so‘ngra tuzulg‘an bir shakl” degan xulosaga keladi.

Fitrat “Adabiyot qoidalarini”da musammat janriga keng o‘rin ajratadi, musammatning misralar miqdoriga ko‘ra va yaratilishiga ko‘ra turlari xususida ma‘lumotlar keltiradi. Namuna sifatida Husayniyning Alisher Navoiyning “Netay” radifli g‘azaliga bog‘lagan taxmis muxammasini keltiradi.

Fitrat murakkab janr sifatida tarji‘band va tarkibband xususida ham to‘xtaladi. Bu ikki janrning o‘ziga xos va farqli jihatlarini, qofiya tizimi va vosila bayt misolida Navoiy tarji‘bandi asosida tushuntirib beradi.

Fitrat “Ahmad Yassaviy”, “Yassaviy maktabi shoirlari to‘g‘risida tekshirishlar” maqolalarida hikmat janri xususida to‘xtaladi [3]. Olim Ahmad Yassaviy she‘rlarining har bir parchasiga “hikmat” unvoni berilganini ta‘kidlab, hikmatlarning shakli va uslubiga qarab ularning muallifligi masalalariga e‘tibor qaratadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Fitrat badiiy adabiyot, uning shakllari, adabiy tur va janrlar masalasiga jiddiy e‘tibor qaratgan. Badiiy asar tahlilini amalga oshirishda ularning janriy imkoniyatlari inobatga olgan va shu orqali janriy o‘zgarishlar ko‘rsatib bera olgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ahmad Taroziy. Funun ul-balog‘a -T.: Xazina, 1996.
2. Vadud Mahmud. Navoiygacha bo‘lgan turkiy adabiyot. Maorif va o‘qitg‘uchi. № 1. 1926.
3. Fitrat. Ahmad Yassaviy. Tanlangan asarlar. 2-jild. (Nashrga tayyorl. H.Boltaboev.) – T.: Ma‘naviyat, 2000.
4. Fitrat. Aruz haqida. Tanlangan asarlar. 5-jild. (Nashrga tayyorl. H.Boltaboev.) – T.: Ma‘naviyat, 2010.
5. Fitrat. Fors shoiri Umar Xayyom. Tanlangan asarlar. 2-jild. -T.: Ma‘naviyat. 2000.
6. Fitrat. Adabiyot qoidalarini. Tanlangan asarlar. 4-jild. (Nashrga tayyorl. H.Boltaboev.) – T.: Ma‘naviyat, 2006.
7. Hamroyeva O.J. XX asr boshlari matnshunosligi taraqqiyotida Fitrat majmualarining o‘rni. Monografiya. Akademnashr, 2019.

JADID HIKOYALARIDA MILLIYLIK VA AN‘ANA MASALALARI TALQINI

Gulchehra IMOMOVA,
O‘zbekiston, Qarshi DU, f.f.d., dots.

Annotatsiya. Mazkur maqola jadid hikoyalarida milliylik va an‘ana masalalari muammolarini obrazlar, xarakterlar va voqealar tahlilida ilmiy -nazariy aspektida ochib beradi.

Kalit so‘z va iboralar: milliylik, an‘ana, vorisiylik, dunyoqarash, syujet, sintez, xarakter, obraz, detal, portret, konflikt, sath.

Insoniyat an‘analar vorisiyligi bilan barhayotdir. Bevosita an‘analar vorisiyligi tufayli jamiyat rivojlanib boradi. Shunday ekan, so‘z san‘ati ham an‘analar davomiyligidan xoli emas. An‘ana nima o‘zi? An‘ana umumiy ma‘noda biror avlod tomonidan yaratilgan narsaning keyingi avlodlar tomonidan aynan yoki muayyan o‘zgarishlar bilan davom ettirilishidan iborat noyob